

Zespół architektoniczno-krajobrazowy „Uroczysko Zaborek” w Janowie Podlaskim jako przykład ochrony zabytkowej architektury drewnianej

Halina Landecka

*Katedra Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Politechnika Lubelska,
e-mail: a.landecka@pollub.pl*

Streszczenie: Zabytkowe obiekty drewniane narażone są na szczególne zagrożenia wynikające ze specyfiki materiałowej, którymi są w szczególności: zwiększona wrażliwość na działanie wilgoci i aktywność czynników biologicznych oraz łatwopalność. Najgorsze warunki przetrwania mają obiekty nieużytkowane, niezabezpieczone, pozbawione opieki.

Uroczysko Zaborek w Janowie Podlaskim stanowi ciekawy przykład prywatnego, „ośrodka kultury wiejskiej”, w którym zamiar ochrony zabudowy drewnianej połączono ze współczesnym jej wykorzystaniem. Powstały zespół architektoniczno-krajobrazowy złożony z translokowanych i poddanych konserwacji obiektów z terenu Lubelszczyzny stanowi wielofunkcyjny ośrodek turystyczny starannie zakomponowany w naturalnej scenerii Podlasia. Dodatkowym walorem miejsca są malownicze tereny przyległe: rzeka, skupiska lasów i pól, a także dogodne połączenia komunikacyjne z Janowem Podlaskim i Białą Podlaską.

Założenie obejmuje obszar około 70 hektarów. Kompozycja ma układ swobodny, oparty o przebieg czterech dróg wewnętrznych. Obiekty architektoniczne: dawne chaty, budynki gospodarcze, dworek, plebania, wiatrak, kościół, zaadaptowane zostały na cele muzealne lub turystyczne (miejsca noclegowe, gastronomia). Pomimo iż Zaborek nie jest zespołem o statusie muzealnym, jednak pełni ważną rolę edukacyjną promując dziedzictwo kulturowe wsi poprzez czynną ochronę jej materialnych i niematerialnych wartości. W 2013 roku Uroczysko Zaborek znalazło się w piątce wyróżnionych w międzynarodowym konkursie EDEN 2013 (European Destinations of Excellence – Modelowe Ośrodki Turystyczne Europy) – jako ciekawe miejsce promujące turystykę wiejską i ochronę dziedzictwa.

Słowa kluczowe: architektura drewniana, ochrona zabytków, krajobraz.

1. Wprowadzenie

Na terenie województwa lubelskiego można wyróżnić obszary, na których dość licznie zachowała się zabudowa drewniana – w pasie Podlasia, Roztocza, ale także Nałęczowa czy Kazimierza Dolnego. Do wojewódzkiego rejestru wpisanych zostało 376 zabytków architektury drewniane. Są to: kościoły, dzwonnice, dwory, domy mieszkalne, wille, budynki gospodarza (stajnie, obory, wozownie, lamusy), a także zabytki techniki – np. młyny, wiatraki.

W krajobrazie tradycyjnej wsi lubelskiej przeważa zabudowa XIX wieczna, z charakterystycznymi formami dwuspadowych dachów z naczółkami, ścianami szalowanymi deskowaniem, zdobionymi snycerką gankami, okiennicami.

Kilka zespołów zabudowy wernakularnej wpisanych zostało do rejestru jako układy ruralistyczne np.: Górecko Kościelne (gm. Józefów pow. biłgorajski)

Luszków (pow. hrubieszowski), Pańków, (gm. Tarnawatka, pow. tomaszowski).

Mimo statusu ochrony trudno jest powstrzymać postępującą wolę wymiany zabudowy drewnianej na murowaną. Jako przyczyny takiego zjawiska wymienić można: brak miejscowych planów zagospodarowania, brak zachęt finansowych i polityki dobrych wzorców możliwości utrzymania i współczesnego wykorzystania in situ starej zabudowy, wyludnianie obszarów wiejskich.

Skutki są widoczne w przestrzeni – zabudowa drewniana niszczy, w jej miejsce wprowadzane są nowe budynki mieszkalne, powstaje chaos, rozproszenie zabudowy, oddalenie od pierwotnego charakteru i układu wsi. Postępuje zabudowa wysoczyzn, terenów rolnych, dolin rzecznych, utrata wielu obszarów o wartościach kulturowych, turystycznych, krajoobrazowych.

2. Architektura drewniana – wartość niedoceniana

Zabytkowe obiekty drewniane narażone są na szczególne zagrożenia wynikające ze specyfiki materiałowej, którymi są w szczególności: zwiększona wrażliwość na działanie wilgoci i aktywność czynników biologicznych oraz łatwopalność. Najgorsze warunki przetrwania mają obiekty nieużytkowane, niezabezpieczone, pozbawione opieki.

Przyczyną złego stanu drewnianych obiektów zabytkowych jest także brak bieżącej dbałości o stan techniczny i wysokie koszt prac konserwatorsko-budowlanych¹. Idea ochrony architektury wiejskiej powstała ponad wiek temu, jednak nie jest powszechnie rozumiana. O ile zabytkowe drewniane kościoły, cerkwie uznawane są za dobro publiczne i dobro kultury, to już drewniane chałupy i towarzysząca im zabudowa gospodarcza są symbolem zacofania i nie są w opinii społecznej uznawane za warte utrzymania. Wiąże się to z dążeniem do poprawy warunków mieszkaniowych, rozwojem metod gospodarowania eliminującym potrzebę utrzymywania zbędnych budynków (np. dla zwierząt gospodarczych) oraz przekonaniem, że dom murowany podnosi w środowisku wiejskim prestiż społeczny właściciela. Z drugiej strony drewniane domy i budynki gospodarcze znajdują nabywców u mieszkańców miast, którzy adaptują je in situ lub wnoszą w terenie wiejskim jako swoje drugie domy lub siedliska rekreacyjne. Działania takie dotyczą jednak wyłącznie wybranych, pojedynczych obiektów przystosowywanych (w dość dowolny sposób) do nowych funkcji.

Jeżeli translokacja obejmuje większą liczbę zabytków, poddanych zabezpieczeniu i wyeksponowanych w odpowiednio zaaranżowanym krajobrazie można mówić o planowej zorganizowanej formie ochrony. Ośrodki promujące architekturę wsi przybierają różne formy – parków etnograficznych, skansenów, centrów budownictwa ludowego.

Idea „muzeów na wolnym powietrzu” powstała w Skandynawii w początku XIX wieku, z czasem została rozpowszechniona jako skuteczna metoda ratowania ginącej architektury drewnianej.

¹ Z. Mielczarek – redakcja raportu „Zabytkowe budownictwo drewniane w Polsce – stan techniczny, zagrożenia i zabezpieczenia- Ekspertyza Komitetu Inżynierii Lądowej i Wodnej PAN, Warszawa, grudzień 2001, s. 76

Za prekursorów działań w tym zakresie w Polsce uznaje się Izzydora Gugłowskiego i jego żonę Teodorę, którzy w 1906 roku urządzili Muzeum Kaszubskie w zakupionej XVIII w. chałupie podcieniowej.²

Na terenie Lubelszczyzny zorganizowanych zostało dotychczas kilka zespołów o charakterze skansenu, w których zgromadzono od kilku do kilkudziesięciu obiektów stanowiących przykłady różnych form architektury drewnianej. Są to: Muzeum Wsi Lubelskiej, Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym – Oddział w Janowcu, Skansen w Holi, zespół „Zagroda Guciów” koło Zwierzyńca, zagroda sitarska w Biłgoraju, w Tuligłowach k. Krasnegostawu, a także zespół „Uroczysko Zaborek” koło Janowa Podlaskiego³.

3. Uroczysko Zaborek – żywa wioska turystyczna

Uroczysko Zaborek stanowi ciekawy przykład prywatnego, „ośrodka kultury wiejskiej”, w którym założenie ochrony zabudowy drewnianej połączono z jej współczesnym wykorzystaniem. Powstały zespół architektoniczno-krajobrazowy złożony z translokowanych i poddanych konserwacji obiektów z terenu Lubelszczyzny stanowi wielofunkcyjny ośrodek turystyczny starannie zakomponowany w naturalnej scenarii Podlasia.

Nazwa „Zaborek” pochodzi od dawnej zagrody młyńskiej sięgającej historią wieku XVI, powiązanej z dobrami biskupów łuckich. W wieku XVIII stała się własnością mieszczan janowskich, a od XIX wieku weszła w skład ośrodka dworskiego rodziny Szumerów. Nieużytkowane pozostałości założenia – z XX w. młynem wodnym, spichlerzem i częściowo zachowanym starodrzewem, zakupione w latach 80. XX wieku przez prywatną osobę, stały się inspiracją do zorganizowania skansenu, z docelowym jego wykorzystaniem na cele turystyczne. Zespół położony jest w obrębie Parku Krajobrazowego Podlaski Przełom Bugu, w pobliżu stadniny koni arabskich.

Dodatkowym walorem miejsca są malownicze tereny przyległe: rzeka, skupiska lasów i pól, a także dogodne połączenia komunikacyjne z Janowem Podlaskim i Białą Podlaską. Założenie obejmuje obszar około 70 hektarów. Kompozycja ma układ swobodny, oparty o przebieg czterech dróg wewnętrznych.

Utrzymano stary drzewostan (w tym szpalery lipowe), budynki rozlokowano z wykorzystaniem ukształtowania terenu i warunków ekspozycyjnych.

Zachowany in situ w obrębie dawnej osady młynarskiej - jeden z niewielu na Podlasiu – drewniany młyn z początku XX wieku, po remoncie zachowawczym przystosowano do funkcji mieszkalnej. W swym pierwotnym charakterze przetrwał do dziś wraz z układem wodnym i budowlami inżynieryjnymi (upusty, stawidła). Na stopniowo powiększany teren, kolejno przeniesione zostały zabytkowe budynki z terenu Lubelszczyzny, które adaptowano na cele związane z rekreacją i agroturystyką.

W grudniu 2006 roku, „Uroczysko Zaborek” jako zespół architektoniczno-krajobrazowy wraz z wybranymi przykładami architektury drewnianej, zostało wpisane do rejestru zabytków województwa lubelskiego. Wśród translokowanych obiektów drewnianych wykorzystanych w celu ekspozycji wymienić należy w szczególności wpisane do rejestru zabytki, które zachowały swoje wartości historyczne i naukowe:

² J. Święch, R. Tubaja, *Historia idei muzealnictwa na wolnym powietrzu w Polsce*, Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce, nr 9/2006, Wdzydze 2006, s.58

³ J. Stefański, *Problematyka ochrony tradycyjnego budownictwa ludowego na Lubelszczyźnie* [w:] *Tradycje architektury regionalnej*, Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce, nr 5/2002, s. 43-45

- spichlerz dworski z okresu międzywojennego, zachowany in situ na terenie dawnego folwarku, drewniany, w konstrukcji wieńcowej, wystawiony na murowanej, sklepionej piwnicy,
- dwie XIX w. chaty z Kwasówki (gm. Drelów) i Leszczanki (gm. Trzebieszów) – wykonane z bali sosnowych, pokryte strzechą, z zachowanym bez przekształceń układem, piecem z kapą, zapiekiem i piecem chlebowym. Przy chatach (nadal wykorzystywanych na cele mieszkalne) ulokowano studnię, wędzarnię, gołębnik,
- kościół z Choroszczyńki (gm. Tuczna) – z okresu przedwojennego, drewniany, w konstrukcji wieńcowej, posadowiony na niewielkim wyniesieniu. Utrzymano jego formę, zasadniczy układ wnętrza, część stolarki okiennej, a także malowidła ścienne lokalnego artysty Bazylego Albiniaka (uzupełnione przez Danutę Zemłę). Wnętrze zaaranżowane zostało współcześnie na cele wystawiennicze i szkoleniowe,
- kuźnia z miejscowości Żuki (gm. Tuczna) – zachowana w całości wraz z wyposażeniem: miechem, kowadłem na pniu dębowym, oryginalną wiertarką i elementami uprząży – obecnie pełni funkcję sali wystawowej,
- wiatrak kozłak z Zaczopek (gm. Rokitno) – z 1923 roku, przykład najstarszego typu wiatraka w Polsce z zachowaną konstrukcją systemu nośnego i urządzeniami wyposażenia maszynowego (eksponowanymi częściowo we wnętrzu). Trzykondygnacyjny obiekt (kondygnacja kozłowa i dwie młyńskie) został zaadaptowany na pokoje gościnne,
- plebania z Czemiernik – z bali sosnowych, w konstrukcji zrębowej, szalowanej. Obiekt zachował pełną strukturę zabytkową (bryłę, artykulacje elewacji, szalunki, więźbę dachową, stropy, podłogi, stolarkę.

Budynki objęte wpisem do rejestru – zaadaptowane na cele wystawiennicze i użytkowe zachowały w znaczącym stopniu swój autentyzm, potwierdzający ich wartości zabytkowe.

Pozostałe obiekty na terenie zespołu, ze względu na dokonane już przekształcenia nie zostały wpisane do rejestru zabytków, w tym m.in.:

- XIX w. plebania ze Starej Wsi k. Węgrowa (Bielony Dworek) - przeznaczona została na sale biesiadne z pokojami hotelowymi na poddaszu,
- dróżniczówka (kopia budynku historycznego),
- drewniana zagroda podlaska z m. Buczyce (dom, obora, stodoła),
- leśniczówka z okresu 20-lecia międzywojennego, zachowana in situ, drewniana, z oryginalnym piecem,⁴
- sławojka i inne budynki gospodarcze.

Łącznie w 6 budynkach zespołu wygospodarowanych zostało 100 miejsc noclegowych. Obiekty zlokalizowane są w rozległym terenie, zaaranżowanym w stylu wiejskiej osady. Kolorowe połączenie pól, łąki kwitnących maków, słoneczników i lawendy, gościniec wykładany kamiennym brukiem tworzą znakomitą oprawę dla zabytkowych obiektów, które stylowo wyposażone i uzupełnione o kapliczki, gołębniki, studnie z żurawiem, płoty stanowią swoistą, urokliwą całość.

Właściciele Uroczyska Zaborek prezentują odwiedzającym dawne tradycje budowlane i kulturowe - organizowane są pokazy ginącego rzemiosła obrzędów ludowych, występy miejscowych śpiewaków ludowych, kuligi, jazdy konne. Serwowane są potrawy charakterystyczne dla kuchni Podlaskiej.

⁴ dane dotyczące opisu obiektów zaczerpnięto z tzw. kart białych opracowanych na zlecenie WKZ w Lublinie przez B. Stanek-Lebiody i J. Niedźwiedzia

4. Skansen – muzeum, czy turystyczna wioska?

Przyjęta formuła współczesnego wykorzystywania oryginalnych, zabytkowych budynków nie spotyka się z jednoznacznym uznaniem środowiska konserwatorów i muzealników. Adaptacja wiąże się bowiem z koniecznością dostosowania zabytkowej struktury do potrzeb użytkowych i norm. Można ją przeprowadzić z zachowaniem autentycznej formy i konstrukcji, w nawiązaniu do tradycji wyposażyć i zaaranżować wnętrza w stosownym stylu, lecz zgodnie z wymogami wprowadzić należy także elementy „obce” – niezbędne i współcześnie oczekiwane standardy, instalacje elektryczne, wodne, sanitarne, zabezpieczenia ppoż., itp.

Często także zatarciu ulega pierwotna funkcja obiektu. Trudność w pogodzeniu wszystkich uwarunkowań obniża poziom przekazu autentycznej kultury ludowej⁵. Takich zmian i dostosowań nie ustrzegły się także obiekty wpisane do inwentarza muzealiów w muzeach na wolnym powietrzu (np. na terenie Muzeum Wsi Kieleckiej).

Mimo podnoszonych wątpliwości ośrodki typu „Uroczysko Zaborek” nazywane powszechnie „skansenami turystycznymi” są jednak coraz częściej uznawane za pożądany kierunek promocji dziedzictwa wsi. Do takiego modelu zmierzają dziś często także skanseny-muzea mające przecież w założeniu cele wyłącznie dydaktyczno-naukowe. Przykładem są muzealne realizacje polegające na uzupełnianiu translokowanych obiektów drewnianych zespołami zupełnie nowych, murowanych budynków jako kopii wzorowanych na dawnej zabudowie (np. modelowa budowa układu prowincjonalnego miasteczka w Muzeum Wsi Lubelskiej), w których autentyczne pozostają jedynie eksponaty umieszczane w stylizowanych wnętrzach. Wpływ na takie działania miały między innymi zasady przyjęte dla otwartych po roku 2000 możliwości korzystania z unijnych funduszy pomocowych. Jednym z istotnych warunków uzyskania dotacji było wykazanie „praktycznej przydatności społecznej” zamierzenia.⁶ Stąd nawet w składanych przez muzea projektach przyjmowano założenia organizowania w obiektach możliwości noclegu, imprez firmowych i prywatnych, usług gastronomicznych itp. „ożywiania”.

Poszukiwanie nowych form zainteresowania społecznego, oprócz „przydatności” i lepszego kontaktu z zabytkiem pozwala na zdobycie wciąż brakujących środków na stricte konserwatorskie działania ratownicze dla od lat składowanych w muzeach wielu oryginalnych obiektów architektury oczekujących na montaż i ekspozycję⁷.

Pomimo iż Zaborek nie jest zespołem o statusie muzealnym, jednak pełni ważną rolę edukacyjną promując dziedzictwo kulturowe wsi poprzez czynną ochronę jej materialnych i niematerialnych wartości.

W 2013 roku Uroczysko Zaborek znalazło się w piątce wyróżnionych w międzynarodowym konkursie EDEN 2013 (European Destinations of Excellence – Modelowe Ośrodki Turystyczne Europy) – jako ciekawe miejsce promujące turystykę wiejską i ochronę dziedzictwa.

⁵ T. Czerwiński, *Etnograficzne muzeum na wolnym powietrzu – pomnik przeszłości, instytucja kultury, czy produkt turystyczny?*, op. cit. s. 70

⁶ E. Szot-Radziszewska, *Zmiana funkcji pierwotnej w obiektach zabytkowych w muzeach na świeżym powietrzu. Szanse i zagrożenia*, [w:] Wartość funkcji w obiektach zabytkowych, PKN ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie, Politechnika Lubelska, Warszawa 2014, s. 293

⁷ W. Śliwiński, „Paramuzealne” zespoły skansenowskie – pożądane współcześnie rozwinięcie czy profanacja idei muzeów na wolnym powietrzu, *Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce*, nr 4/2002, s.50-52

Literatura

- 1 Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce nr 4/2002.
- 2 Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce, nr 5/2002.
- 3 Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce, nr 9/2006.
- 4 Czajkowski J., *Muzea na wolnym powietrzu w Europie*, Rzeszów-Sanok, 1984.
- 5 Ekspertyza Komitetu Inżynierii Lądowej i Wodnej PAN, Warszawa, grudzień 2001.
- 6 A. Kadłuczka, *Ochrona zabytków architektury*, wyd. Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Kraków 2000.
- 7 *Wartościowanie w ochronie zabytków*, red. B.Szmygin, PKN ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie, Politechnika Lubelska, Warszawa 2012.
- 8 *Wartościowanie zabytków architektury*, red. B.Szmygin, PKN ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa 2013.
- 9 *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych*, red. B.Szmygin, PKN ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie, Politechnika Lubelska, Warszawa 2014.

Fot. 1. Chata z Kwasówki (gm. Drelów), fot. ze zbiorów WKZ w Lublinie

Fot. 2. Elementy zagospodarowania terenu skansenu towarzyszące zabudowie

Fot. 3. Wiatrak koźlak z Zaczopek (gm. Rokitno)

Fot. 4. Kościół z Choroszczynki (gm. Tuczna)

Fot. 5. Chata z Leszczanki (gm. Trzebieszów)

Fot. 6. Spichlerz dworski z d. folwarku Zaborek

Fot. 7. Plebania ze Starej Wsi k. Węgrowa (tzw. Bielony Dworek)

Architectural/landscape complex „Uroczysko Zaborek“ as an example of the preservation of historic wooden architecture

Halina Landecka

*Department of Architecture and Urban Planning, Faculty of Building and Architecture, Lublin
University of Technology, e-mail: h.landeckai@pollub.pl*

Abstract: The historic wooden structures are exposed to specific risks arising from the nature of material used, in particular: increased sensitivity to moisture/active biological agents and flammability. The worst preservation conditions are present in uninhabited, unused and unsecured structures. Uroczysko Zaborek in Janow Podlaski is an interesting example of private „resort of rural culture“ in which the intention of preservation of wooden buildings came in pair with its contemporary use. The resulting architectural/landscape complex consisting of translocated and preserved structures from the Lublin area is used as multifunctional tourist resort carefully situated in the natural and surroundings of Podlasie region: river, forests and picturesque fields. Good transport links with nearby cities Janow Podlaski and Biala Podlaska are additional advantages. Complex covers an area about 70 hectares of free composition based on the course of four internal roads. Architectural objects: old cottages, farm buildings, manor house, vicarage, windmill, church have been adapted either for museum or tourist accommodation/catering. Although Zaborek has not been granted a formal museum status, it plays an important educational role by promoting the cultural heritage of the countryside through the active protection of its tangible and intangible values. In 2013 Uroczysko Zaborek were amount the five awarded places in an international competition EDEN (European Destinations of Excellence) as an interesting place to promote rural tourism and preserve national heritage.

Keywords: wooden architecture, protection of monuments, landscape.